

ΣΥΜΒΟΛΗ ΕΙΣ ΤΟ ΤΟΠΩΝΥΜΙΚΟΝ,
ΤΗΝ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑΝ ΚΑΙ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑΝ
ΤΩΝ ΠΟΛΕΩΝ ΚΑΙ ΦΡΟΥΡΙΩΝ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Γ. ΠΟΛΕΙΣ ΤΗΣ Β. ΑΚΤΗΣ ΜΕΤΑΞΥ ΔΡΕΠΑΝΟΥ ΚΑΙ ΔΙΟΥ ΑΚΡΟΥ

Περὶ τὴν θέσιν καὶ τὴν ὀνομασίαν τῶν ἀρχαίων πόλεων τῆς βορείου ἀκτῆς τῆς Κρήτης μεταξὺ τῶν ἀκρωτηρίων Δρεπάνου (Δράπανο) καὶ Δίου (Σταυρὸς) ἐπικρατεῖ μεταξὺ τῶν νεωτέρων ἀρχαιοδιφῶν ποιᾶτις σύγχυσις ὀφειλομένη εἰς τὴν πενιχρότητα καὶ τὴν μερικὴν ἀσυμφωνίαν τῶν σχετικῶν ἀρχαίων πηγῶν. Ἐθεώρησα ὄχι ἄσκοπον νὰ ἐπανεξετάσω τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα, ἵνα βοηθήσω εἰς τὴν ἐξεύρεσιν καλυτέρας λύσεως. Εἰς τὴν ἐξέτασιν ταύτην ἔλαβον ὑπ' ὄψει τόσον τὰς ἀρχαίας πηγὰς, ὅσον καὶ ἐπιζώσας μέχρι σήμερον ἀρχαίας τοπωνυμίας.

Αἱ πηγαὶ παρέχουν τὰς ἐξῆς περὶ τῶν πόλεων τῆς ὡς ἄνω ἀκτῆς πληροφορίας :

Σταδιασμοὶ Μεγάλης Θαλάσσης¹.

345. Ἀπὸ τῆς Μίνωος εἰς Ἀμφιμάτριον στάδιοι ρν'. ποταμὸς ἐστὶ καὶ λιμὴν περὶ αὐτὸν παραχειμαστικός, καὶ πύργον ἔχει.

346. Ἀπὸ Ἀμφιματρίου εἰς Ὑδραμον στάδιοι ρ' πόλις ἐστὶν ἔχει αἰγιαλόν, καλεῖται δὲ ἡ πόλις Ἐλευθέρα· πεζῇ δὲ ἀναβῆναι ἀπὸ τοῦ Ἀμφιματρίου στάδιοι ν'.

347. Ἀπὸ Ἀμφιματρίου εἰς Ἀστάλην στάδιοι λ'· λιμὴν ἐστὶν εὐωνύμως· ἔχει ὕδωρ. Ἐντεῦθεν Ἐλευθέρα ἀπὸ σταδίων ν'.

348. Ἀπὸ Ἀστάλης εἰς Ἡράκλειον στάδιοι ρ' . . . . .

Κλαυδίου Πτολεμαίου, Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις, III, 15, 5:².
. . . Ἡράκλειον, Πάνορμος, Ἀπολλωνία, Κύταιον, Δῖον ἄκρον, Παντομάτριον, Ρίθυμνα, Ἀμφιμάλης κόλπος, Δρέπανον ἄκρον, Μινῶα . . . . .

Plinius; Nat. Hist. IV. 59:

. . . Minoium, Apton, Pantomatrium, Amphimala, Rhythymna, Panhormum, Cytæum, Apollonia . . .

Dium . . . (μεταξὺ τῶν μεσογείων, παρατιθεμένων ἄνευ σειρᾶς).

¹) C. Müller, Geographi Graeci Minores, Paris 1882, I, σ. 512 κ.ἐξ.

²) C. Müller, Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις Κλαυδίου Πτολεμαίου, I, σ. 566.

Στράβων, Χ, 475 :

... τὸ δὲ ἔνθεν ἰσθμὸς ἔστιν ὡς ἑκατὸν σταδίων, ἔχων κατοικίαν πρὸς μὲν τῇ βορείῳ θαλάττῃ Ἀμφίμαλλαν³, πρὸς δὲ τῇ νοτίῳ Φοίνικα τὸν Λαυπαίων.

Ὁ Στέφανος Βυζάντιος παρέχει τὰ ἀκόλουθα, οὐδόλως συμβάλλοντα εἰς τὸν καθορισμὸν τῆς θέσεως τῶν πόλεων ἢ τῆς μεταξὺ τούτων σχέσεως :

Ἀμφιμάλιον πόλις Κρήτης, ἀπὸ Ἀμφιμάλου. ὁ πολίτης Ἀμφιμαλιεύς ἢ Ἀμφιμάλιος. λέγεται καὶ Ἀμφίμαλα καὶ τὸ ἔθνικὸν Ἀμφιμαλαῖος.

Υδρομία πόλις Κρήτης, ὡς Ξενίων ὁ τὰ Κρητικὰ γράσας. οἱ πολῖται Ὑδρομιεῖς, ὡς Μεγαρεῖς.

Ῥιθύμνια πόλις Κρήτης τὸ ἔθνικὸν Ῥιθύμνιαίτης καὶ Ῥιθύμνιος. Παντομάτριον πόλις Κρήτης. ὁ πολίτης Παντομάτριος, ὡς Βυζάντιος, ἢ Παντοματριεύς.

Αὐλών πόλις Κρήτης ἢ τόπος.

Αἰλιανός, Περὶ ζώων, XIV, 20.

... οἱ μὲν ἔκειντο Ῥιθύμνης τῆς Κρητικῆς πρὸς ταῖς ἡόσιν ... ἔστι δὲ αὕτη κώμη ὡς φασιν ... (διορθ. Μηθύμνης εἰς Ῥιθύμνης).

Ὁ πίναξ τῶν « Θεωροδόκων » τῆς δελφικῆς ἐπιγραφῆς BCH XLV (1921), 19 III, 117, δίδει κατὰ σειρὰν τὰς ἐξῆς πόλεις τῆς περιοχῆς Ῥιθύμνης, ἃς ἐπεσκέφθησαν οἱ θεωροὶ ἐκ Δελφῶν :

... Ἀπιερα, Λάππα, Ῥιθύμνια, Φαλάννα, Σίβρουτος, Ἐλεύθερα, Ἀξός ...

Solinus, XVII :

... quorum principatus est penes Gortynam, Cydona, Cnossion, Therapnas, Dium, Lyctum ...

Εὐσέβιος, Προπαρ. Εὐαγ. V, 31, 2 (Παλαιὸς χρησμός) :

Φαιστοῦ καὶ Τάρσας ναέται, Δίου τε πολύροου.

Αἱ ὡς ἄνω πηγαὶ εἶναι ἀναμφισβητήτως πενιχραὶ καὶ ὡς ἐκ τούτου δὲν παρέχουν αὐταὶ καθ' ἑαυτὰς τὴν δυνατότητα τῆς ἐντοπίσεως πασῶν τῶν ἀναφερομένων πόλεων. Εὐθύς ἐξ ἀρχῆς προκύπτει ἀμφιβολία διὰ τὴν ἀκρίβειαν τῶν παρεχομένων ὑπὸ τῶν Σταδιασμῶν ἀποστάσεων, ἀφοῦ πλειστάκις ἠλέγχθησαν σφάλματα εἰς περιπτώσεις πό-

³) Χειρ. Ἀμφαπαλίαν.

λεων ἀσφαλῶς πλέον ἀναγνωριζομένων⁴. Τοῦτο ἄλλως εἶναι φυσικόν, ἀφοῦ οἱ ἀριθμοὶ εὐκολώτερον οἴουδήποτε ἄλλου στοιχείου ἠδύναντο νὰ παραποιηθοῦν ὑπὸ τῶν ἀντιγραφῶν τῶν κωδίκων. Ἐπὶ πλέον αἱ παρέχουσαι σειρὰς πόλεων πηγαί, οἱ Σταδιασμοί, ὁ Πτολεμαῖος καὶ ὁ Πλίνιος, δὲν εὐρίσκονται εἰς πλήρη συμφωνίαν μεταξύ των: πόλεις ἀναφερόμεναι ὑπὸ μιᾶς τούτων, παραλείπονται ὑπὸ τῆς ἄλλης καὶ ἡ σειρὰ φαίνεται ἐνίοτε διατεταραγμένη, μὴ ὁμολογουμένη ἢ αὐτὴ ὑπὸ τῶν τριῶν. Οἱ Σταδιασμοὶ δὲν ἀναφέρουν τὴν Ἀμφίμαλαν, τὴν Ῥιθύμναν, τὸ Πάνορμον, τὸ Παντομάτριον καὶ τὸ Δῖον· ὁ Πτολεμαῖος, ἐνῶ ἀναφέρει Δῖον ἄκρον καὶ Ἀμφιμάλης κόλπον—οὐχὶ ὅμως πόλεις Δῖον καὶ Ἀμφίμαλαν—παραλείπει τὴν Ἀστάλην, τὸ Ὑδραμον καὶ τὸ Ἀμφιμάτριον· ὁ δὲ Πλίνιος δὲν ἀναφέρει τὸ Ἀμφιμάτριον, τὸ Ὑδραμον καὶ τὴν Ἀστάλην· τὸ Δῖον παρέχει μεταξύ τῶν μεσογείων πόλεων, ἄνευ σειρᾶς παρατιθεμένων. Ὁ τελευταῖος τάσσει τὸ Παντομάτριον μεταξύ τῶν Ἀπτέρων καὶ τῆς Ἀμφιμάλης, τὸ δὲ Πάνορμον μεταξύ Ῥιθύμνης καὶ Κυταίου, ἐνῶ ὁ Πτολεμαῖος τὸ πρῶτον τάσσει μεταξύ Δίου ἄκρου καὶ Ῥιθύμνης καὶ τὸ δεύτερον μεταξύ Ἡρακλείου καὶ Ἀπολλωνίας. Ποιὰ τις ὁμοιότης τῶν ὀνομάτων Ἀμφιμάτριον - Ἀμφιμάλιον - Παντομάτριον ἔφερον εἰς τὴν σκέψιν, μήπως προῆλθε ἐκ ταύτης σύγχυσις εἰς τοὺς ἀντιγραφεῖς τῶν κωδίκων: μήπως ἀντὶ Ἀμφιμαλίου ἐγράφη κατὰ σύμφυρσιν Ἀμφιματρίου διὰ τὸ ἐπακολουθοῦν ἴσως Παντομάτριον, τὸ ὁποῖον δὲν ὑπάρχει μὲν εἰς τοὺς Σταδιασμούς, θὰ ἠδύνατο ὅμως κατὰ τινὰς νὰ ἀναγνωρισθῆ εἰς τὸ ἐπαναλαμβανόμενον ὄνομα τοῦ Ἀμφιματρίου, ἀφοῦ μάλιστα σχετίζεται μὲ τὴν πόλιν Ἐλευθέραν (Ἐλεύθερναν). Διὰ τὴν ἐπανόρθωσιν ὅμως τοῦ χωρίου ἐχρειάσθη ἐπέμβασις τόσον ῥιζική, ὥστε εὐλόγως νὰ προκύπτῃ σοβαρὰ ἀμφιβολία περὶ τοῦ οὕτως ἀποδοθέντος χωρίου⁵. Ὅπωςδήποτε διὰ τὰς παρατηρουμένας ἀνωμαλίας καὶ ἀντιφάσεις δέον νὰ ἀναζητηθῆ μία λογικὴ ἐξήγησις καὶ νὰ ἐπιχειρηθῆ μὲ τὴν βοήθειαν τῶν ἄλλων στοιχείων ἢ ἐντόπισις τῶν ὀνομάτων τῶν ἀρχαίων πόλεων.

Εἰς τὴν ἀναζήτησιν εἶναι προφανές, ὅτι δέον νὰ ἐκκινήσωμεν καθορίζοντες πρῶτον τὰ μᾶλλον βέβαια σημεῖα, προσπαθοῦντες εἶτα νὰ

⁴) Οὕτω π.χ. ἡ ἀπόστασις Κυδωνίας-Ἀπτέρων, ὀριζομένη εἰς 120 στάδια, εἶναι ὑπερβολικὴ καὶ προφανῶς ἐσφαλμένη· ὁ Στράβων ὀρίζει τὴν αὐτὴν ἀπόστασιν εἰς 80 στάδια. Ἡ ἀπόστασις Ἡρακλείου - Χερσονήσου καθορίζεται εἰς 30 στάδια, δηλ. εἰς 5 1/2 περίπου χιλιόμετρα, ἐνῶ ἡ πραγματικὴ ἀπόστασις εἶναι 25 χιλιόμετρα.

⁵) Ἡ ἐπέμβασις ἐγένετο ὑπὸ C. Müller, ἐνθ' ἀνωτέρω, καὶ ἠκολουθήθη ὑπὸ τῶν κυριωτέρων μετὰ τοῦτον περὶ τὴν τοποθέτησιν τῶν ὀνομασιῶν τῶν ἀρχαίων πόλεων ἀσχοληθέντων ἐρευνητῶν. Περὶ τῆς διορθώσεως τοῦ M. κατωτέρω.

καθορίσωμεν μεταξύ τούτων τὰ λοιπὰ μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ τοπωνυμικοῦ, Ἡ ἐπιβίωσις ἀρχαίων τοπωνυμίων μέχρι σήμερον ἢ ἔστω μέχρι τῶν μεσαιωνικῶν χρόνων, δυναμένη νὰ ἐλεγχθῆ δι' ἀναδιφήσεως μεσαιωνικῶν κειμένων καὶ χαρτῶν, ἀ. ββαίνει ἀποδεικτική, μάλιστα ὅταν τὰ οὕτω προκύπτοντα πορίσματα δὲν ἔρχονται εἰς σύγκρουσιν πρὸς τὰ διὰ τῶν ἀρχαίων πηγῶν παραδιδόμενα, ὅποτε ἀποκλείεται ἡ ἐκδοχή, ὅτι ἡ ὁμωνυμία εἶναι συμπτωματική. Ἡ βεβαιότης ἀποβαίνει μείζων, ἂν κατὰ χώραν ὑπάρχουν ἐρείπια ἀρχαίας πόλεως ἢ ἀνευρέθησαν κινηταὶ ἀρχαιότητες (κεραμεικὴ, νομίσματα, ἐπιγραφαὶ κλπ.). Προκειμένου δὲ περὶ παραλίων θέσεων, ἀναφερομένων μάλιστα ὑπὸ πηγῶν πρὸς χρῆσιν τῶν ναυτιλλομένων—ὡς συμβαίνει προκειμένου περὶ τῶν Σταδιασμῶν ἢ τῶν Περιπλῶν—, ἡ κατὰ τοὺς οὕτω καθοριζομένους χώρους ὑπαρξίς ὄρων ἢ ὄρηθηρίων, προφανῶς χρησιμοποιηθέντων ὡς ἐπινείων ὑπὸ ἀκμαζουσῶν πόλεων τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς μεγαλονήσου καὶ ὡς καταφυγίων τῶν πλεόντων ἀνὰ τὸ συχνὰ ταραχῶδες Κρήσιον Πέλαγος⁶, ἀποτελεῖ ἕτερον θεμελιῶδες στοιχεῖον ἐνισχυόν τὴν γενομένην τοποθέτησιν.

Μὲ τοιαύτην βάσιν ἡ διερεύνησις τοῦ ζητήματος τῶν κατὰ τὴν μεταξύ Δρεπάνου καὶ Δίου ἀκτὴν εἶναι ὀρθὸν νὰ ἀρχίσῃ μὲ τὸν καθορισμὸν αὐτῶν τῶν ἀκρωτηρίων. Οἱ πλείονες τῶν ἐρευνητῶν, μάλιστα οἱ σοβαρώτερον τοῦ ζητήματος τελευταίως ἐπιληφθέντες, ἀνεγνώρισαν, ὅτι πρόκειται περὶ τῶν ἀκρωτηρίων Δράπανο καὶ Σταυρὸς (ἢ τῆς Ῥογδιᾶς): εἶναι τὰ δύο μόνον ἀξιόλογα ἀκρωτήρια μεταξύ τῶν κόλπων τῆς Σούδας καὶ τοῦ Ἡρακλείου καὶ ἡ ὄνομασία τοῦ πρώτου Δρέπανον διατηρεῖται σήμερον τόσον διὰ τὸ ἀκρωτήριο, ὅσον καὶ διὰ τὸ κατ' αὐτὸ χωρίον Δράπανος καὶ τὸν παρακείμενον λόφον Δραπανοκέφαλα (βλ. χάρτην Ἀγγλικοῦ Ἐπιτελείου)⁷. Εἰς μεσαιωνικοὺς χάρτας ἀναγράφεται ἐπὶ τοῦ ἀκρωτηρίου τὸ αὐτὸ ὄνομα, ἐνίοτε ὀλίγον παρελλαγμένον. Οὕτω εἰς τὸν χάρτην τοῦ Basilicata⁸ σημειοῦται ὡς Ponta di Trapani καὶ ἀναλόγως εἰς τοὺς περισσοτέρους τῶν μεσαιωνικῶν χαρτῶν⁹. Ὅμως οἱ παραρχαιολογοῦντες Ἐνετοὶ ὠρίζαν ὡς Δρέ-

⁶) Βλ. Ἰ. Καλιτσουνάκη, Κρήσιον Πέλαγος, «Κρητ. Χρονικά» Α' (1947), σ. 7 κ.εξ.

⁷) Τὸ ὄνομα δὲν προῆλθεν ἐκ νεωτέρας λογίσεως ἐντοπίσεως τοῦ ἀρχαίου τοπωνυμίου, ὡς π.χ. συνέβη μὲ τὸ σημ. Πάνορμο, τὸ ὁποῖον μέχρι τοῦ τέλους τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ἐκαλεῖτο Καστέλλι Μυλοποτάμου ἢ Ρουμελί Καστέλλι. Οἱ μεσαιωνικοὶ χάρται μάλιστα ἐμφανίζουν τὸ ὄνομα συχνὰ παρεφθαρμένον.

⁸) Βλ. τὸν ἐν τῷ Μουσείῳ Ἡρακλείου θαυμάσιον χειρόγραφον ἄτλαντα: Città, fortezze, castelli, siti forti, spiagge, porti e redoti del Regno di Candia, Francesco Basilicata, 1615, πίν. 13.

⁹) Ἀτλας Boschini, Il Regno tutto di Candia, Venezia 1651, πίν.

πανον τὸ Ἐκρωτήρι¹⁰. Τοῦναντίον εἰς τὸ ἕτερον ἄκρωτήριον δὲν διεσώθη τὸ ὄνομα Δῖον, ἢ ταύτισις του ὅμως εἶναι παλαιά, ἀφοῦ οὕτω σημειοῦται εἰς τινὰς μεσαιωνικοὺς χάρτας¹¹. Ἦδη ὁ *Bondelmonti* τοποθετεῖ τὴν πόλιν Δῖον κατὰ τὴν ἀπὸ τοῦ λιμένος Φρασκιᾶς πρὸς τὴν δυτικῶς ἐπὶ ὄρους μονὴν (τῶν Σαββατιανῶν;) πορείαν¹². Πράγματι ἐρεῖπια ἀρχαίας πόλεως ἀναγνωρίζονται οὐχὶ μακρὰν τοῦ ὄρου τῆς Ἀγ. Πελαγίας κατὰ τὸ ἄκρωτήριον τοῦ Σταυροῦ (Δίου) καὶ ἡ πόλις αὕτη ὀρθῶς θὰ θεωρηθῆ ὡς τὸ ἀρχαῖον Δῖον¹³, τὸ ὁποῖον ὡς ἐκ τῆς θέσεώς του παρὰ τὸν σχετικῶς ἀσφαλῆ ὄρμον θὰ ἠδύνατο νὰ χαρακτηρισθῆ καὶ ὡς παράλιος καὶ ὡς μεσόγειος (βλ. Πλίνιον καὶ *Bondelmonti*) πόλις.

Μεταξὺ τῶν δύο τούτων ἄκρων σημείων, οὕτως ἀσφαλῶς καθοριζομένων, ἀνεγνωρίσθη ἀνέκαθεν ἡ θέσις τῆς ἀρχαίας Ῥιθύμνης, ὡς συμπίπτουσα μὲ τὴν τοῦ σημ. Ῥεθύμνου καὶ οὐδέποτε προέκυψε σοβαρά τις ἀμφιβολία ἐπὶ τούτου¹⁴. Τὸ ὄνομα, ἡ θέσις, ἡ συμφωνία πρὸς τὰ δεδομένα τῶν πηγῶν, ἡ ἀνεύρεσις ἀρχαιοτήτων ἐν τῇ περιο-

I (χάρτης τῆς νήσου): *Ponta di Drapano*· εἰς τοὺς χάρτας τοὺς βασισθέντας εἰς τὸν χάρτην τοῦ *Mercator*: *Drapano*· εἰς χάρτην ἀκολουθοῦντα τὸν τοῦ *Boschini*, *Genuino Delineatio Insulae Cretae*: *Ponta di Trapagni*· εἰς τοὺς χάρτας τῶν *Homan* καὶ *Vischer*: *Trapani* καὶ εἰς πολλοὺς ἄλλους.

¹⁰) Βλ. χάρτην: *Creta Jovis Magni, medio jacet insula ponto*, προσπαθοῦντα νὰ ἀποδώσῃ τὰς ἀρχαίας θέσεις κατὰ *Bondelmonti*, καὶ τὸν χάρτην τοῦ *Ortelius* μὲ τὸν αὐτὸν τίτλον, ὅπου: *Drepanum*. Πρβ. *Bondelmonti* (ἐν *Creta Sacra I*, σ. 8): *Drapanum olim, nunc Meleca*. Τοῦτον ἄλλως ἀκολουθοῦν ὁ *Domenicus Niger*, ὁ *Cornelius*, ὁ *D'Anville*, ὁ *Hoek* καὶ ἄλλοι τῶν παλαιότερων.

¹¹) Οὕτω εἰς τὸν χάρτην τοῦ *Ortelius*, εἰς χάρτην μὲ τὴν ἐπιγραφὴν *Mare di Candia, olim Creticum Mare*, καὶ εἰς τὸν χάρτην τοῦ *Pococke*.

¹²) *Bondelmonti*, αὐτόθι σ. 9: *Deinde est Promontorium ac portus Fraschiae, a quo versus Occidentem per montes accedendo, quasi in conspectu montis Colucon castrum olim Dion invenitur*. Ἐπίσης σ. 94: *ad Sanctam Domini Matrem accedimus...cum caloero quodam versus montem gradimur, ubi in conspectu Dion olim vidimus, in quo Caloerus quidam contentur, nimis letus, in suo Cenobio nos collocavit*. Τὸν *Bondelmonti* ἀκολουθῶν ὁ ἀνωτέρω (σημ. 10) μνημονευθεὶς χάρτης, σημειοῖ πόλιν *Dium* οὐχὶ μακρὰν τοῦ ἄκρωτηρίου.

¹³) Ἐρεῖπια προχείρου λιμενικῆς ἐγκαταστάσεως ὑπάρχουν κατὰ τὸν ὄρμον τῆς Ἀγ. Πελαγίας· βλ. *A. Taramelli, Ricerche archeologiche cretesi, «Monumenti Antichi» IX (1899), σ. 38-39*. Ἀλλὰ ἡ ἀρχαία πόλις ἔκειτο ἐσωτέρω ἐπὶ λόφου. Τὸ θαυμάσιον ἀνάγλυφον τοῦ νέου κυνηγοῦ, νῦν ἀποκείμενον ἐν τῷ Μουσεῖῳ Ἡρακλείου, ἀνευρέθη παρὰ τὴν Ἀχλάδαν βλ. *J.H.S. LVII, 42*.

¹⁴) Μονογραφίαν περὶ τῆς ἀρχαίας Ῥιθύμνης, ἐνθα συνεκεντρώθησαν ἅπαντα τὰ μέχρι σήμερον περὶ αὐτῆς γνωστὰ στοιχεῖα μετὰ τῆς δεούσης ἐπιμελείας, ἔχει ἐτοιμὴν πρὸς δημοσίευσιν ὁ καθηγητὴς Κ. Καλοκύρης.

χῆ αὐτῆς, μάλιστα ριθυμνιακῶν νομισμάτων, ὁμιλοῦν εὐγλώττως¹⁵.

Ἀκολούθως δύναται νὰ καθορισθῆ με ἀσφάλειαν ἡ θέσις τοῦ Ἀμφιμαλίου (τῆς Ἀμφιμάλης· ὁ τύπος τὰ Ἀμφίμαλα δὲν ἀποδεικνύεται). Ὁ Ἀμφιμαλῆς ἢ ὀρθότερον Ἀμφιμάλης κόλπος ἀκολουθεῖ τὸ ἀκρωτήριον Δρέπανον παρὰ Πτολεμαίῳ καὶ προηγεῖται τῆς Ῥιθύμνης τόσον παρ' αὐτῷ ὅσον καὶ παρὰ Πλινίῳ. Οὐδεὶς ἄλλος κόλπος ὑπάρχει κατὰ τὴν μεταξὺ τούτων ἀκτὴν, ἔστω καὶ μετρίως σημαντικός. Ἀλλὰ ἡ θέσις τῆς Ἀμφιμάλης καθορίζεται ἀκριβέστερον ἐκ τοῦ χωρίου τοῦ Στράβωνος, ἀναφέροντος ταύτην ὡς κειμένην κατὰ τὸν ἰσθμὸν τῶν Λαμπαίων ἐπὶ τῆς βορείου θαλάσσης, ἐνῶ ἢ ἐπὶ τῆς νοτίου ἀκτῆς κατοικία τῶν Λαμπαίων εἶναι ὁ Φοῖνιξ, διάφορος τοῦ Φοίνικος τῶν Σφακίων (σημ. Λουτροῦ) καὶ πολὺ πιθανὸν κείμενος κατὰ τὸν ὄρμον τῆς Φοινικιάς¹⁶. Ἡ θέσις τῆς πόλεως ἀνεγνωρίσθη κατὰ τὴν ἐκβολὴν τοῦ Ἀλμυροῦ, ἐνθα ἢ σημ. Γεωργιούπολις¹⁷. Ἀναμφιβόλως μέχρι τοῦ Ῥεθύμνου οὐδεμία ἄλλη τοποθεσία συγκεντρώνει πλεονεκτήματα μᾶλλον οὐσιαστικὰ τοῦ χώρου τούτου. Ἄν ὁ ἐν τῇ Ἀναγραφῇ Ἑλλάδος Διονυσίου τοῦ Καλλιφῶντος μνημονευόμενος ποταμὸς

¹⁵) Ἡ ἀνεύρεσις κατὰ τὸ νότιον κράσπεδον τῆς σημερινῆς πόλεως λαξευτοῦ μυκηναϊκοῦ τάφου, τοῦ ὁποίου τὰ κτερίσματα περισυλλέγησαν ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Δημ. Δαφέρμου, ἐπιμελητοῦ ἀρχαιοτήτων, εἶναι ἐνδεικτικὴ τῆς ὑπάρξεως συνοικισμοῦ μετὰ τὸ προελληνικὸν ὄνομα Ῥίθυμνα ἀπὸ τῶν ὑστέρων μινωϊκῶν χρόνων. Βλ. «Κρητικὰ Χρονικὰ» Α' (1947), σ. 638.

¹⁶) Βλ. M. Guarducci, Inscr. Cret. II, σ. 191, 227. Ὁ Kirsten (P.W.: Phœnix), οὐχὶ ὀρθῶς ἐταύτισε τὸν Λάμωνα μετὰ τὸν Φοῖνικα τῶν Λαμπαίων (βλ. Guarducci, αὐτ. 192).

¹⁷) Ἡ ταύτισις ἀπαντᾷ ἤδη εἰς μεσαιωνικὰ κείμενα. Βλ. Onorio Belli παρὰ Falkener, Theatres and other remains in Crete, London 1854, σ. 26: Twenty-eight (?) miles north of Amphimale... towards Cape Drepanum... is Castel Apicorno. Ἐν τούτοις εἰς τὰς περισσοτέρας μεσαιωνικὰς πηγὰς, κείμενα ἢ χάρτας ἀπὸ τοῦ Bondelmonti καὶ ἐντεῦθεν, σημειοῦται ὡς κόλπος Ἀμφιμάλης ἢ Σούδα, συνεπῶς ἄλλως μετὰ τὸν καθορισμὸν τοῦ ἀκρωτηρίου Δρεπάνου εἰς τὸ Ἀκρωτήρι. Οὕτω ὁ Bondelmonti, αὐτ. 8: ad dexteram cuius (Drapanum - Meleca) portus olim Amphimalis hodie Suda existit καὶ σ. 92. Ὁμοίως ὁ Dominicus Niger, Comment. Europae, Basel 1557, XI σ. 347, ὁ Cornelius, ὁ D'Anville, Orbis Romani Pars Orientalis, Paris 1764, ὁ Coronelli, Isolario, ὅστις ὁμιλεῖ καὶ περὶ τῆς πόλεως κατὰ τὸν μυχὸν τοῦ κόλπου: nel piu intimo recesso di questo (golfo), dove hora sono alcune saline, fosse la detta città fondata, κ.ἄ. Ὁ Hoecck, Kreta, I, σ. 385 κ.ἑξ. εἶναι τῆς αὐτῆς γνώμης.

Ὁρθὴν τοποθέτησιν τῆς πόλεως βλ. παρὰ Pashley, Travels in Crete, London 1837, I, σ. 47 κ.ἑξ., ὃν ἠκολούθησαν ὁ Spratt, ὁ Bursian, Geographie v. Griechenland, Leipzig 1862, I, σ. 545, ὁ Müller, αὐτ. 513, ὁ Σβορώνος, Numism. d. l. Crète ancienne, 209, ἢ Guarducci, αὐτ. 183 κ.ἄ.

Ἐπιμέλας¹⁸ δέον νὰ μεταγραφῆ εἰς Ἐπιμάλην καὶ νὰ ταυτισθῆ πρὸς τὸν Ἐλμυρόν, ἢ τοποθέτησις τῆς πόλεως γίνεται ἀσφαλεστέρα. Ἡ ὀνομασία τοῦ κόλπου, ἐξ ἧς φαίνεται ἔλαβε τὸ ὄνομα ἢ πόλις, ἴσως καὶ ὁ ποταμός, θὰ ἔδει νὰ ἐτυμολογηθῆ ἐκ τοῦ μάλη = μασχάλη καὶ ὄχι ἐκ τοῦ μάλον = πρόβατον¹⁹. Ἐπιμάλος, εἶτα Ἐπιμάλης θὰ ἦτο ὁ εἰς διπλῆν μασχάλην σχηματιζόμενος κόλπος, ὡς εἶδος χειριδωτοῦ χιτῶνος ἔκαλεῖτο Ἐπιμάλος καὶ Ἐπιμάσχαλος²⁰. Ἀνάλογος ὀνομασία εἶναι τῶν Ἐπιδύμων λιμένων παρ' Ὀμήρω²¹. Ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ κόλπου θὰ συνεπείραινέ τις, ὅτι τοῦτο, κατ' ἀρχὰς τοῦλάχιστον, ἀπεδόθη εἰς τὸν ἑκατέρωθεν τοῦ ἀκρωτηρίου Δρεπάνου μορφούμενον διπλοῦν βαθὺν κόλπον, τὸν κόλπον Σούδας²² — ἢ τὸ πρόσθιον τμήμα τούτου, τὸν κόλπον τῶν Καλυβῶν — καὶ τὸν κόλπον τοῦ Ἐλμυροῦ.

Γεννᾶται νῦν τὸ πρόβλημα, ἂν τὸ Ἐπιμάτριον τῶν Σταδιασμῶν εἶναι τὸ αὐτὸ μὲ τὸ Ἐπιμάλιον²³, τοῦ πρώτου τύπου προελθόντος ἐκ παραδρομῆς τοῦ ἀντιγραφέως ἐκ τοῦ δευτέρου, τῇ ἐπιδράσει τοῦ ἀκολουθοῦντος ὀνόματος τοῦ Παντοματρίου, ὡς θέλει ὁ Müller, ἢ

¹⁸) G.G.M. I, 242 στ. 126 - 129 :

*Ποταμοὺς δ' ἔχει Ληθαῖον, εἶτα λεγομένους
Διδύμους, ἔπειτα Μαινόμενον, εἶτ' ἐχόμενον
Κεδρισόν, Ἐπιμέλαν τε καὶ Μεσσάπολιν.*

Ἐπεὶ τῆς συσχετίσεως τῶν ὀνομάτων Ἐπιμέλας καὶ Ἐπιμάλης εἶναι ἡ παράθεσις τούτου μετὰ τοῦ Μεσσαπόλιος, ἂν ὁ τελευταῖος οὗτος εἶναι ὁ Μέσαπος (ἴσως σημ. Μουσέλλας, ἐβάλων παρὰ τὸ χ. Δράμια).

¹⁹) P a p e, Wörterbuch d. griech. Eigennamen: Ἐπιμάλλα, auch Ἐπιμάλα, Ἐπιμάλιον, Schafhäutl. Τὴν ἐκ τοῦ μάλη ἐτυμολογίαν δέχεται διὰ τὸ Μαλέας: Wenn aber μάλη nach Hesych. μασχάλη ist, so ist ähnlich wie Ellbogen, denn μασχάλη bedeutet ja jede Einbucht, die durch im Vorgebirge entsteht. Ἡ αὐτὴ ἐτυμολογία θὰ ἠδύνατο νὰ δοθῆ διὰ τὸν Μαλιακὸν κόλπον, τὸν ὁποῖον ὁ αὐτὸς ἐρμηνεύει ὡς Schafwedler. Ὁ ἀρχικὸς τύπος τοῦ ὀνόματος τοῦ κρητικοῦ κόλπου θὰ ἔδει νὰ ἦτο Ἐπιμάλος, ἐξ οὗ ἢ πόλις Ἐπιμάλα, εἶτα, ἐκ τῆς πόλεως: ὁ Ἐπιμάλης κόλπος καὶ ὁ Ἐπιμάλης ποταμός, τοῦ κυρίου ὀνόματος νοουμένου, τοῦλάχιστον κατ' ἀρχάς, κατὰ γενικὴν.

²⁰) Ἐπιμάσχαλος (χιτῶν) παρὰ P a u l y - W i s s. Realenc. Ὁ παρὰ Πολυδεύκῃ, 7. 57 καὶ Αἰλιανῷ, Ποικ. Ἰστ. 3, 40: Ἐπιμάλλος (γριπτ. Ἐπιμάλος) χιτῶν δὲν φαίνεται διάφορος, καίτοι παρὰ L i d e l l - S c o t t ἠρμηνεύθη: μάλλωτός.

²¹) Λιμένες διπλοῖ καὶ συνεξευγμένοι Ὀμήρου Ὀδύσ. δ 849 - 850: λιμένες δ' ἐνὶ ναύλοχοι αὐτῇ Ἐπιδύμοι.

²²) Διὰ τὴν συσχέτισιν τοῦ κόλπου Ἐπιμάλης μετὰ τῆς Σούδας βλ. ἀνωτέρω σημ. 17.

²³) Ὁ κατ' οὐδέτερον τύπος μόνον παρὰ Στεφάνῳ, ὅπου παρέχεται καὶ τὸ κύριον ὄνομα τῆς πόλεως Ἐπιμάλα. Ἐπιμάλλον εἶναι ὅτι θὰ ὑπῆρχεν ὁ κατ' οὐδέτερον τύπος εἰς τοὺς Σταδιασμούς.

ἀποτελοῦντος δεύτερον ὄνομα τῆς πόλεως²⁴. Βεβαίως τὰ παρεχόμενα στοιχεῖα (λιμὴν παραχειμαστικός, ποταμός, πύργος) δὲν ἀντίκεινται εἰς τὴν ἐκδοχὴν ταύτην, ἔξαιρέσει τῆς ἀκολουθούσης ἀποστάσεως ἀπὸ τὸ Ὑδραμον σταδίων ρ', ἢ ὁποῖα ὑπερβάλλει κατὰ πολὺ τὴν πραγματικὴν ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς θέσεως, εἰς τὴν ὁποῖαν δεόν νὰ τοποθετηθῆ ἡ πόλις αὕτη, δηλ. παρὰ τὸ σημερινὸν χωρίον Δράμια²⁵. Οἱ δισταγμοὶ τοῦ Bursian καὶ τοῦ Σβορώνου ὡς πρὸς τὴν τελευταίαν ἐντόπισιν²⁶ δὲν εἶναι δικαιολογημένοι, ἀφοῦ γίνεται μνεῖα τοῦ κατ' αὐτὴν αἰγιαλοῦ: πράγματι, ἀπὸ τοῦ ἀκρωτηρίου Δρεπάνου μέχρι τοῦ Ῥεθύμνου οὐδεὶς ἄλλος αἰγιαλὸς ὑπάρχει πλὴν τοῦ κατὰ τὸ χ. Δράμια, ἀνατολικῶς δὲ τούτου θὰ ἦτο πολὺ δύσκολον, ἂν μὴ ἀδύνατον, νὰ τοποθετηθῆ, ἐπειδὴ ἡ μόνη θέσις κατὰ τὸν αἰγιαλὸν ἀρχαίας πόλεως κατὰ τὴν θέσιν Σταυρωμένος ὑπάρχουν λόγοι νὰ ἀποδοθῆ

²⁴) Müller, G.G.M., I, 513, προτείνει νὰ συμπληρωθῆ καὶ διορθωθῆ τὸ χωρίον ὡς ἀκολούθως (ὑπογραμμίζονται αἱ διορθώσεις καὶ συμπληρώσεις): Ἐκ τῆς Ἀμφιμαλίου εἰς Ὑδραμον [στάδιοι λ'. Ἐκ τῆς Ἀμφιμαλίου εἰς Ῥεθύμνον] στάδιοι ρ' πόλις ἐστίν· ἔχει αἰγιαλόν. [Ἐκ τῆς Ἀμφιμαλίου εἰς Παντοματρίον] στάδιοι ρ' πόλις ἐστίν· ἔχει αἰγιαλόν. [Ἐκ τῆς Ἀμφιμαλίου εἰς Παντοματρίον] στάδιοι ν'. Ἐκ τῆς Παντοματρίας εἰς Ἀσιάλην... Παραλείπεται ὡς varia lectio εὐθὺς κατωτέρω τὸ: Ἐκ τῆς Ἐλευθέρας ἀπὸ σταδίων ν'.

Τὴν ἐκδοχὴν παραφθορᾶς τοῦ ὀνόματος Ἀμφίμαλα εἰς Ἀμφιμάτριον ἐπρότεινε πρῶτος ὁ Spratt, Travels and researches in Crete, London 1865, II, 123. Σύμπτωσιν τῶν δύο ὀνομάτων ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ τόπου δέχεται ὁ Bursian, 544 σημ. 2. Τὸν Müller ἠκολούθησαν οἱ πλείστοι τῶν νεωτέρων: οὕτω ὁ Hirschfeld παρὰ P.W. καὶ ἡ Guarducci, αὐτ. 142, 183.

²⁵) Ἡ ἀπόστασις Ἀλμυροῦ-Δράμια εἶναι περίπου πέντε χιλίω. Ἡ ἐντόπισις ἐγένετο ἤδη παλαιόθεν. Πβλ. Onorio Belli, παρὰ Falkener, αὐτ. 25: The ruins of Lappa may be seen sixteen miles west-south-west of Rettimo, from the north coast six miles, and from Adramito, on the river Musella, eight miles, ὅπου φαίνεται ὅτι ὑπὸ τὸ ὄνομα Adramito, λανθάνει τὸ ἀρχαῖον μᾶλλον ἢ τὸ νεώτερον ὄνομα. Τὴν ἐντόπισιν δέχονται οἱ: Pashley, 73-74, Spratt, 123, Müller, 513, Büchner: Hydramia (ἐν P.W.), ἢ Guarducci, 183 κ.ά.

²⁶) Bursian, 545 σημ. 2: wie ich andererseits auch Pashley's nur auf dem täuschenden Anklang der Namen beruhende Ansetzung von Hydramos bei dem jetzigen Dramia für unsicher halte. Σβορώνος, αὐτ. 209: Hydramia, dont l' emplacement est fort discutable. Προφανῶς οἱ δισταγμοὶ ἀμφοτέρων προήλθον ἐκ τῆς συνδέσεως τοῦ Ὑδράμου εἰς τοὺς Σταδισμούς μὲ τὸ ὄνομα: Ἐλευθέρα, ὅπερ ἐξέλαβον ὡς ἰσοδύναμον μὲ τὸ Ἐλευθέρα. Τὸ χωρίον ὁμως τῶν Σταδισμῶν, ὡς ἔχει, οὐδὲν περισσότερον λέγει τοῦ ὅτι τὸ Ὑδραμον καλεῖται Ἐλευθέρα καὶ ὅτι ἡ ἀπὸ Ἀμφιματρίας εἰς τοῦτο ἀπόστασις εἶναι σταδίων ν'. Ἐκ τοῦ χωρίου οὐδαμῶς προκύπτει ὅτι τὸ Ὑδραμον ἦτο λιμὴν τῆς Ἐλευθέρας (ὡς ἐξέλαβον οἱ Hoeck, Büchner, Bursian κ.ά.).

εἰς ἄλλην πόλιν (βλ. κατωτέρω). Ἐάν λάβωμεν ὑπ' ὄψει, ὅτι ἀρχαῖα λείψανα παρατηρήθησαν παρὰ τὸ χ. Δράμα²⁷ καὶ ὅτι εἶναι ἡ θέσις λίαν κατάλληλος διὰ παραθαλάσσιον συνθικισμόν, ὅστις θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἀπετέλει ἐπίνειον τῆς πόλεως Λάππας, δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν ὡς βεβαίαν τὴν ἐκδοχὴν Ὑδραμίας - Δραμίων. Ἐάν Ἀμφιμάτριον εἶναι τὸ Ἀμφιμάλιον, ἡ ἀπὸ τοῦ Ὑδράμου ἀπόστασις τῶν Σταδιασμῶν εἶναι βεβαίως οὐχὶ ἀκριβής. Ἀλλὰ τοῦτο, ἀφοῦ εἶναι γενικὴ ἡ ἀνακρίβεια τῶν παρεχομένων ἀποστάσεων, δὲν δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς ἐμπόδιον διὰ τὴν ταύτισιν. Τὸ κείμενον ὁμῶς τῶν Σταδιασμῶν δὲν ἀναφέρει τὸ Παντομάτριον, ὥστε νὰ θεωρηθῆ τοῦτο ὡς ἐπιδράσαν εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ τύπου κατὰ συμφυρισμόν. Ἡ συμπλήρωσις τοῦ Müller εἶναι λίαν τολμηρὴ, φανταστικὴ καὶ ἀνεπαρκὴς καθ' ἑαυτήν. Ἰνα δώσῃ λύσιν εἰς τὴν φαινομενικὴν δυσχέρειαν τοῦ κειμένου, ὑπεχρεώθη νὰ προβῆ οὐχὶ μόνον εἰς μίαν αὐθαίρετον συμπλήρωσιν, ἀλλὰ καὶ εἰς ἀλεπαλλήλους διορθώσεις τοῦ κειμένου, μάλιστα τῶν ὀνομάτων. Ἐπὶ πλέον ἠναγκάσθη νὰ παραδεχθῆ τὴν φράσιν τοῦ κειμένου: *Ἐντεῦθεν Ἐλευθέρα ἀπὸ σταδίων ν'*, ὡς *variā lectiōnem vel explicatiōnem* τοῦ προσηγηθέντος: *πεζῆ δὲ ἀναβῆναι ἀπὸ τοῦ Π. στάδιοι ν'*. Ἡ σύγχυσις προῆλθεν ἐκ τῆς μνείας: *καλεῖται δὲ ἡ πόλις (τὸ Ὑδραμον) Ἐλευθέρα*, ὅπου ἐνομίσθη ὅτι ἐγένετο λόγος περὶ τῆς Ἐλευθέρας, ἐξ οὗ καὶ ἡ διορθωσις καὶ ἡ συμπλήρωσις ἐκρίθησαν ὡς ἐπιβαλλόμεναι, ἀφοῦ μάλιστα τὰ Δράμα εὐρίσκονται μακρὰν τῆς περιοχῆς τῆς Ἐλευθέρας²⁸. Πιστεύω ὅτι οὐδὲν ἐξαναγκάζει εἰς τὴν τοιαύτην ἐκδοχὴν. Τὸ κείμενον εἶναι σαφές: ἡ πόλις Ἀμφιμάτριον εὐρίσκεται εἰς ὀρισμένην ἀπόστασιν δυτικῶς τοῦ Ὑδράμου, πόλεως ἣτις φέρει καὶ τὸ ὄνομα Ἐλευθέρα ἢ χαρακτηρίζεται ὡς Ἐλευθέρα καὶ αὐτόνομος²⁹ ἢ κατὰ ξηρὰν — προφανῶς ἡ

²⁷) Guarducci, αὐτ. 183, ὅπου δημοσιεύονται μαλὺβδῖνοι «σωλῆνες Δρύτωνος» (*inter rudera aedificii Romani alicuius cum aliis nonnullis anepigraphis inventa*).

²⁸) Ὁ Müller, προτείνων τὴν συμπλήρωσιν καὶ διορθωσιν, ἐσακέφθη ὡς ἀκολούθως: τὸ Ὑδραμον δὲν εἶναι δυνατόν νὰ καλεῖται Ἐλευθέρα (= Ἐλευθέρα), δι' ὃ τό: *καλεῖται δέον νὰ διορθωθῆ εἰς ἄνω κεῖται*. Ἀκολούθως δὲν εἶναι δυνατόν νὰ γίνεται λόγος περὶ ἀποστάσεως τῆς Ἐλευθέρας ἀπὸ τοῦ Ἀμφιμαλίου, δι' ὃ διορθοῦται τὸ δεύτερον *Ἀμφιμάτριον* εἰς *Παντομάτριον*. Ἐκτοτε ἡ συμπλήρωσις τοῦ προκύπτοντος ὑποθετικοῦ χάσματος ἐκρίθη ἐπιβεβλημένη καὶ μετ' αὐτὴν ἡ μετατροπὴ τοῦ τρίτου *Ἀμφιμαλίου* καὶ ἡ διαγραφὴ ὡς εἰσχωρήσαντος σχολίου τῆς τελευταίας φράσεως.

²⁹) Κατ' ἐμὲ εἶναι δυνατὴ καὶ ἡ δευτέρα ἐκδοχὴ: βλ. Lidell-Scott καλέω II, 1) (= κλέω, κλείζω, φημίζω), 2) κέκλημαι (= φέρω ὄνομα, συχνάκις, μάλιστα παρὰ ποιηταῖς, ἰσοδύναμον πρὸς τὸ εἰμί). Οὐδὲν ὁμῶς ἀποκλείει ἡ πόλις νὰ εἶχε καὶ τὸ ὄνομα Ἐλευθέρα.

προηγηθεῖσα εἶναι κατὰ θάλασσαν — ἀπόστασις ἀπὸ τοῦ Ἀμφιματρίου ὁρίζεται ἐπίσης⁸⁰. Παρέχεται ἀκολούθως ἡ ἀπόστασις ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ σημείου μέχρι τῆς Ἀστάλης καὶ καθορίζεται, ἴσως διότι ἦτο ἐπίνειον, ἡ ἀπόστασις ταύτης ἀπὸ τὴν πόλιν Ἐλευθέραν (Ἐλευθέραν)⁸¹. Ἴσως τὸ ἀρχικὸν κείμενον εἶχεν: Ἐλευθέρα, μεταβληθὲν διὰ τὸ προηγηθὲν Ἐλευθέρα⁸². Οὐδόλως λοιπὸν προκύπτει ἐκ τοῦ χωρίου τῶν Σταδιασμῶν ὅτι τὸ Παντομάτριον ἦτο ἐπίνειον ἢ ἔστω ὅτι εὕρισκετο εἰς ἐγγὺς ἀπόστασιν τῆς Ἐλευθέρας. Οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων, προκύπτει, ἐκ τοῦ γεγονότος μάλιστα τοῦ καθορισμοῦ διαφόρου κατὰ ξηρὰν καὶ θάλασσαν ἀποστάσεως⁸³, ὡς λίαν πιθανὸν ὅτι τὸ Ἀμφιμάτριον ἦτο διάφορος πόλις τῆς Ἀμφιμάλης, κειμένη δυτικῶς τοῦ ἀκρωτηρίου Δρεπάνου. Ἡ ἀναζήτησις της εἶναι φυσικὸν νὰ γίνῃ διὰ τὸ προηγηθὲν: ἀπὸ τῆς Μίνως, ἔξω τοῦ κόλπου τῆς Σούδας καὶ ἐκ τῶν στοιχείων τῶν Σταδιασμῶν κατὰ τὸν ὅρον τῶν Καλυβῶν⁸⁴: ἐκεῖ πράγματι ὁ λιμὴν εἶναι παρὰ τὸν ποταμὸν καὶ παραχειμαστικός,

⁸⁰) Διπλοῦς καθορισμὸς ἀποστάσεως κατὰ ξηρὰν καὶ κατὰ θάλασσαν — ὁπότε, ὡς ἐνταῦθα, χρησιμοποιεῖται διὰ τὸν πρῶτον ὁ ὅρος: πεζῆ δὲ — ὑπάρχει καὶ ἀλλαγὴ τῶν Σταδιασμῶν πβλ. 344: Ἀπὸ Κυδωνίας εἰς Ἀπιέραν περιπλέεται σταδίοις ρν', πεζῆ δὲ στάδιοι ρκ'.

⁸¹) Ὁ καθορισμὸς τῆς ἀποστάσεως ἀπὸ τοῦ Ἀμφιματρίου ἀντὶ ἀπὸ τοῦ Ὑδράμου ἐγένετο ἴσως διότι τοῦ πρώτου εἶχεν ἀμέσως προηγηθῆ τὸ ὄνομα. Ἀλλ' οὐδὲν ἀποκλείει σφάλμα τοῦ ἀντιγραφέως: Ἀμφιματρῖον ἀντὶ Ὑδράμου διὰ τὸ μόλις προηγηθὲν: Ἀμφιματρῖον. Αἱ παρεχόμεναι ἀποστάσεις οὕτως ἢ ἄλλως δὲν εἶναι ἀκριβεῖς. Ἐντεῦθεν: ὄχι ἀπὸ τοῦ Ἀμφιματρῖου βεβαίως, ἀλλὰ ἀπὸ τῆς Ἀστάλης.

⁸²) Ὁ Στέφανος Βυζάντιος παρέχει παραλλαγὰς τοῦ ὀνόματος τῆς Ἐλευθέρας: Ἐλευθεραὶ καὶ Ἐλευθήρα. Ὁ πρῶτος τύπος ἀπαντᾷ καὶ παρὰ Πτολεμαίῳ III, 15, 7. Τύπος ὅμως Ἐλευθέρα δὲν ἀπαντᾷ ἀλλαγῆ (πλὴν ἴσως εἰς τὸ ὄνομα τοῦ ἐπισκόπου: ὁ Ἐλευθέρος, εἰς μίαν τῶν Not. Episc. IX, 135· εἰς ἄλλην: ὁ Ἐλευθέρου). Ὁ τύπος φαίνεται ὑστερογενῆς καὶ δὲν εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι ὑπῆρχεν εἰς τοὺς Σταδιασμοὺς ὡς ὄνομα τῆς Ἐλευθέρας.

⁸³) Πβλ. τὸ ἀνάλογον ἐν τῇ σημ. 30. Διπλοῦς καθορισμὸς δὲν θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ γίνῃ, ἂν τὸ Ἀμφιμάτριον ἦτο κατὰ τὸν Ἀλμυρόν, ἀφοῦ ἡ ἀπ' αὐτοῦ ἀπόστασις τοῦ Ὑδράμου εἶναι περίπου ἡ αὐτὴ κατὰ ξηρὰν καὶ κατὰ θάλασσαν. Διαστολὴν τῶν πόλεων Ἀμφιματρῖου καὶ Ἀμφιμάλης, τοποθετουμένων ὅμως κατὰ τὴν αὐτὴν περιοχὴν τοῦ κόλπου τοῦ Ἀλμυροῦ, ἐδέχθησαν οἱ Hoeck καὶ Pashley, 71. Ὁ Falkener, αὐτ. 304 μόνον ἀπέδωκε τὸ ὄνομα Ἀμφιμάτριον εἰς τὸ ἀκρωτήριον Δρέπανον, ἐτυμολογῶν ὡς double cape· ὁ αὐτὸς ὁμιλεῖ περὶ τοῦ Ἀμφιμάλης κόλπου ὡς double bay· βλ. ἀνωτέρω.

⁸⁴) Γενικῶς ἐγένετο παραδεκτὸν (βλ. καὶ Pashley, 49), ὅτι ἐκεῖ ἔκειτο ἡ δευτέρα Κίσαμος, τὸ ἐπίνειον τῆς Ἀπιέρας. Περὶ τῆς θέσεως ταύτης θὰ διαλάβω ἄλλοτε.

φαίνεται δὲ λίαν πιθανόν, ἀλλὰ χρήζει ἰδιαιτέρας διερευνήσεως, ὅτι εἰς τὴν θέσιν τοῦ παρακειμένου ἐπὶ ἀκροπόλεως φρουρίου Castel Aricoyno (Ἀποκορώνου) ἔκειτο ἀρχαῖος πύργος δεσπόζων τῆς θέσεως τῆς ἀρχαίας πόλεως⁸⁵. Αὐτὸ τὸ ὄνομα Ἀμφιμάτριον θὰ προσηρομῶ- ζετο ἄριστα εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ κόλπου τῆς Σούδας, ἔνθα ἔκειτο. Ἀμφιμήτριον εἶναι τὸ περὶ τὴν μήτραν μέρος. Ἐκ τούτου ἀμφιμήτρια ἐλέγοντο τὰ παρὰ τὴν τρόπιν (ἐσωτερικῶς) μέρη τοῦ πλοίου, ὃ πνυθ- μὴν αὐτοῦ⁸⁶. Τὰ ἐκατέρωθεν λοιπὸν τοῦ βαθέως κόλπου τῆς Σούδας πλευρὰ θὰ ἦτο πολὺ πιθανόν νὰ ἐκαλοῦντο ἀμφιμήτρια, καὶ ἡ κατὰ τὸ νότιον ἀμφιμήτριον πόλις ἐκ τούτου νὰ ἔλαβε τὸ ὄνομα. Ἡ ἐδὸς πρὸς Ὑδραμον διέρχεται διὰ τοῦ Βάμου καὶ τῆς Γεωργιουπόλεως καὶ ἡ ἀπόστασις εἶναι βραχυτέρα τῆς διανομένης διὰ τοῦ περίπλου τοῦ ἀκρωτηρίου Δρεπάνου.

Ἡ ὡς ἄνω ἐκδοχὴ ἐρμηνεύει εὐκόλως τὸ σφάλμα τοῦ Πλινίου, τοποθετήσαντος τὸ *Pantomatrium* μεταξὺ Ἀπτέρων καὶ Ἀμφιμά- λης, ἐνῶ παρὰ Πτολεμαίῳ ὀρθῶς, ὡς θὰ ἴδωμεν, ἐτοποθετήθη μετα- ξὺ Δίου καὶ Ῥιθύμνης. Ὁ Λατῖνος συγγραφεὺς ἀνεῦρεν εἰς τὴν χρη- σιμοποιηθεῖσαν παρ' αὐτοῦ πηγὴν Ἀμφιμάτριον, Ἀμφίμαλα καὶ κα- τωτέρω Παντομάτριον καὶ ἐκλαβὼν ὡς σφάλμα μετέγραψεν τὸ Ἀμφι- μάτριον εἰς Παντομάτριον, ἀπέφυγε δὲ εἶτα δευτέραν ἀναγραφὴν τούτου.

Ὁ καθορισμὸς τῆς θέσεως τῆς Ἀστιάλης κατὰ τὴν περιοχὴν τῆς πόλεως, Ἐλευθέρας (γραπτ. Ἐλευθέρας) ἀποδεικνύει τὴν διδομένην ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ Ἀμφιματρίου ὡς ἐσφαλμένην, ἐπιβεβαιοῖ δὲ τὴν ὑπὸ πολλῶν περιηγητῶν καὶ γεωγράφων γενομένην τοποθέτησιν τῆς ἀρχαίας πόλεως βάσει τῆς μέχρι τῶν ὑστέρων μεσαιωνικῶν χρόνων ἐπιβιώσεως τοῦ τοπωνυμίου ὑπὸ τὸν τύπον *Atali*⁸⁷. Οὐδεμία λοιπὸν

⁸⁵) P a s h l e y, 49, ὅπου ἀποδίδεται ἡ καταστροφὴ τῶν ἐπὶ τῆς ἀκροπό- λεως ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἐποχῆς ἐρειπίων εἰς τὴν ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ χώρου ἀνοικο- δόμησιν τοῦ μεσαιωνικοῦ κάστρου. Οἱ κάτοικοι ὁμῶς ἐβεβαίουν ὅτι «εἶναι ἑλ- ληνικὸς τόπος σιζὶ Καλύβες σιὸ Καστέλλι».

⁸⁶) Π ο λ υ δ ε ὑ κ η ς, I, 87: τὸ ἔδαφος τῆς νεῶς κύτος καὶ γάστρα καὶ ἀμ- φιμήτριον ὀνομάζεται. Ἡ σύχτιος: ἀμφιμήτρια τὰ μετὰ τὴν τρόπιν τῆς νεῶς ἐξ ἐκατέρου μέρους ἐπιτιθέμενα. Οὐχὶ λοιπὸν ὀρθῶς ἐτυμολόγησεν ὁ P a r e, αὐτ.: Mutterstadt.

⁸⁷) Εἰς τοὺς χάρτας τοῦ Basilicata, πίν. 25: Reduto di Atali· τοῦ Boschini, Porto di Atali· εἰς τὸν χάρτην Mare di Candia: Porto Talo· εἰς τὸν χ. τοῦ Mercator: Atalli, τὸν τῆς ναυμαχίας Μοροζίνη: Pditali, τοὺς τῶν Homann καὶ Vischer: Porto di Atali. Εἰς κείμενα: Bon- delmonti, 8: Post hunc (fluminem vel planum Melopotami) Athalis Promontorium cernitur· καὶ 94. Ἐν Relazione d. Isola di Candia τοῦ Leon. Quirini (1595), Firenze 1897: appresso il porticello d' Attalà. Βλ. καὶ

ἀμφιβολία χωρεῖ ὡς πρὸς τὸ ὀρθὸν τῆς ἐντοπίσεως ταύτης³⁹, ἀφοῦ μάλιστα καὶ ἀρχαῖα λείψανα ἀνεγνωρίσθησαν ἐκεῖ³⁹. Ὁ λιμὴν τῆς Ἀστάλης πράγματι κεῖται εὐωνύμως λόγῳ τῆς διαμορφώσεως τῶν ἀκτῶν τοῦ ὄρμου (βλ. χάρτην Ἀγγλ. Ἐπιτελείου)⁴⁰, θὰ ἦτο δὲ κατάλληλος, ἵνα χρησιμεύσῃ ὡς ἐπίνειον τῆς Ἐλευθέρης⁴¹, χωρὶς ἐκ τούτου νὰ ἀποκλείεται καὶ ἡ παράλληλος χρῆσις τοῦ δυτικώτερον κειμένου ὄρμου τοῦ Καστελλίου Μυλοποτάμου (σημ. Πανόρμου), εὐκολώτερον προσπελαστοῦ ἐκ τῆς πόλεως, ἀλλ' ὀλιγώτερον ἀσφαλοῦς διὰ τὰ πλοῖα.

Εἰς τὸν τελευταῖον ὄρμον ἀνεγνωρίσθη ὑπὸ τινων παλαιότερων καὶ ὑπὸ τῶν νεωτέρων ἐρευνητῶν σχεδὸν γενικῶς ὁ ἀρχαῖος λιμὴν Πάνορμος⁴² λόγῳ τῆς ἐπιβιώσεως τοῦ ὀνόματος ἀμεταβλήτου κατὰ

τὴν «Descrizione dell' isola di Candia» παρὰ Falkener, «Museum of class. Antiquities» II (1852-3), σ. 304

³⁹) Ἡδὴ ὁ Spratt, 114 καὶ ὁ Falkener, 304. Ὁ Müller, 513 (ἀνακριβῶς ἀναφέρων ὡς σήμερον ἐπιζῶν τὸ ὄνομα Astali), ὁ Taramelli, 37 καὶ ἡ Guarducci, 43, ὀρθῶς ἐτοποθέτησαν κατὰ τὸν ὄρμον Μπαλί. Οὕτω καὶ παρὰ P.W. Realenc: Ἀστάλη. Ὁ Bursian, 555 κυμαίνεται μεταξὺ τῶν ὄρμων Μπαλί καὶ Φόδελε. Εἰς τὸν τελευταῖον τοποθετεῖ ὁ Ψυλάκης, Ἱστορία Κρήτης, Ἀθῆναι 1899, σ. 141. Ὁ Σβορώνος, 33, ἀπορεῖ.

³⁹) Βλ. Taramelli, αὐτόθι. Κυρίως κεραμεικὴ ἐλληνορωμαϊκῶν χρόνων

⁴⁰) Ἐντὸς τοῦ ὄρμου σχηματίζονται δύο λιμενίσκοι (βλ. καὶ σχέδιον παρὰ Taramelli)· ὁ ἐπ' ἀριστερὰ ἐσώτερος εἶναι ὁ ἐμφανίζων τὰ ἀρχαῖα λείψανα, σήμερον ὁμως χρησιμοποιεῖται ὁ κατὰ τὴν αὐτὴν πλευρὰν βορειότερος. Ἡ πρὸς τὴν ἐνδοχώραν ἀρχαῖα ὁδός, τῆς ὁποίας ἀνευρέθησαν κατὰ τὴν ἀκτὴν λείψανα (αὐτόθι 37), κατήρχετο κατὰ τὴν ἀριστερὰν πλευρὰν τοῦ ὄρμου.

⁴¹) Ὁ ὄρμος ἐθεωρήθη ὡς λιμὴν τῆς Ἀξοῦ (βλ. Kirsten, P.W.: Ὁαξός, Guarducci, 43, Bursian, 555, ὅστις ὁμως θεωρεῖ ὡς πιθανώτερον ἐπίνειον ταύτης κατὰ τὸν ὄρμον Φόδελε). Ἡ σύνδεσις τῆς Ἀστάλης μετὰ τῆς Ἐλευθέρης εἰς τοὺς Σταδιασμοὺς καθιστᾷ τὴν ἐκδοχὴν ταύτην ὡς τὴν μᾶλλον πιθανήν.

⁴²) Τὸ σημ. ὄνομα Πάνορμος ἐδόθη ὅτε, περὶ τὸ τέλος τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, ἰδρῦθησαν πρόχειροί τινες ἐμπορικαὶ ἐγκαταστάσεις, ἀποτελέσασαι τὸν πυρῆνα τῆς ἐξελίξεως τῆς σημερινῆς κώμης. Ἡ θέσις ἐλέγετο Καστέλι Μυλοποτάμου ἢ Ρουμελί Καστέλλι.

Τὴν ταύτισιν, βάσει κυρίως τοῦ μεσαιωνικοῦ τοπωνυμίου, βλ. παρὰ Rocke, Τόμ. II, μερ. II, 258, Pashley, 157, Spratt, 113, Müller, 513, Kiepert παρὰ Bursian, 556 σημ. 2, Mariani, Antichità Cretesi «Mon. Ant.» VI (1896), 71, Σταυράκης, Στατιστ. Κρήτης, Ἀθῆναι 1890, 93, Guarducci, 43 κ.ά.

Τὸ Πάνορμος ὡς ὄνομα ὄρμων ἀσφαλῶν εἶναι σύνηθες ἀνά τὸν ἐλληνικὸν κόσμον. Πβλ. Bursian: Ἡπείρου (I, 15), Ἀττικῆς (I, 354), Ἀχαΐας (II, 312), Κεφαλληνίας (376), Σκοπέλου (388), Τήνου (447), Μυκόνου (450), Νάξου (495). Ἀνάλογον ὄνομα ὄρμων τὸ Ναύλοχος.

τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους. Τοῦτο διαπιστοῦται τόσον ἐκ τῶν ἐνετικῶν κειμένων, ὅσον καὶ ἐκ τινων μεσαιωνικῶν χαρτῶν, ὅπου τὸ ὄνομα *Panormo* ἀναγράφεται ἐπὶ τῶν παρακειμένων εἰς τὸν ὄρμον ὑψωμάτων⁴³. Δὲν ἐσημειώθη μέχρι τοῦδε καὶ εἶναι ἄξιον ἰδιαιτέρας προσοχῆς, ὅτι τὸ ὄνομα δύναται νὰ ἀναγνωρισθῆ ὡς διατηρούμενον εἰς τὸ μέχρι σήμερον προσωνύμιον τοῦ Ἁγ. Γεωργίου τοῦ Πάριναμου, κειμένου δυτικώτερον τῆς σημερινῆς κώμης, ἐπὶ ὑψώματος δεσπόζοντος τοῦ ὄρμου⁴⁴. Ἡ τοποθέτησις λοιπὸν τοῦ ἀρχαίου Πάνορμου κατὰ τὸν ὄρμον τοῦτον εἶναι βεβαία, ἀφοῦ μάλιστα εἶναι σύμφωνος πρὸς μίαν τῶν πηγῶν, τὸν Πλίνιον. Ἴνα ἐρμηνευθῆ τὸ σφάλμα τοῦ Πτολεμαίου, τάξαντος τὸ Πάνορμον μεταξύ τοῦ Ἡρακλείου καὶ τῆς Ἀπολλωνίας, δηλ. κατὰ τὸν αἰγιαλὸν ἀπὸ τοῦ Ἀλμυροῦ Ἡρακλείου μέχρι τῆς σημερινῆς πόλεως⁴⁵, θὰ ἔδει ἴσως νὰ ληφθῆ ὑπ' ὄψει, ὅτι ἡ ἀπό-

⁴³) Οὕτως εἰς τοὺς χάρτας Homann καὶ Vischer. Τὸν χάρτην τοῦ πρώτου ἀκολουθήσας ὁ Roskocke, αὐτόθι, ἐτοποθέτησε τὸ Π. δυτικῶς τοῦ Σταυροῦ καὶ Β. τοῦ χωρίου Μαργαρίτες. Ὁ Andrea Cornaro, *Historia Candiana* (βλ. παρὰ Pashley, 158 σημ. 40), ὁμιλῶν περὶ τοῦ Castel Milopotamo, προσθέτει: in uno basso colle, si descerne ancora le vestigie della superba e bella città di Panormo così sin hoggi detta. Καὶ ὁ Coronelli, *Isolario*, No 58: Panormo di cui si veggono tuttavia poche vestigie sul promontorio dello stesso nome vicino al castello Milopotamo. Ἴσως ἡ πληροφορία ἠντλήθη παρὰ τῆς *Descrizione dell'isola di Candia*, παρὰ Falkener, σ. 291.

⁴⁴) Τὴν πληροφορίαν ὀφείλω εἰς τὸν καθηγητὴν Κ. Καλοκύρην.

⁴⁵) Ἡ συχνότης τοῦ τοπωνυμικοῦ (βλ. ἀνωτέρω σημ. 42) φέρει εἰς τὴν σκέψιν, μήπως ὑπῆρχε καὶ δευτέρα πόλις Πάνορμος ἐπὶ τῆς νήσου συμφώνως πρὸς τὴν μαρτυρίαν τοῦ Πτολεμαίου. Τὴν ἐκδοχὴν ταύτην ἀπεκλείσαμεν (βλ. «Κρητικὰ Χρονικὰ» Α' (1947), σ. 16 ὑποσ. 12) δι' ἄλλους λόγους. Ὁ Burgsian, 556 σημ. 2 καὶ 557 σημ. 3, ἐτοποθέτησε τὸ Πάνορμον κατὰ Πτολεμαῖον εἰς τὸ Παλαιόκαστρο τῆς Ῥογδιᾶς. Ὁ Mariani, 71 ἐδέχθη ὅτι τὸ δεύτερον Πάνορμος θὰ ἦτο δυνατόν νὰ εἶναι ὀνομασία τοῦ Ἡρακλείου-Ματίου, ἀκολουθήσας εἰς τοῦτο τὸν Hæck, I, 404.

Εἰς τὰς ἐνετικὰς πηγὰς, κείμενα ἢ χάρτας, ὑπάρχει μία ἀλλόκοτος μετάθεσις τῶν πόλεων τῆς σειρᾶς τοῦ Πτολεμαίου (Ἡράκλειον, Πάνορμος, Κύταιον) πρὸς τὴν ἀνατολ. Κρήτην, ἀπὸ τοῦ κόλπου τοῦ Μεραμβέλλου μέχρι τοῦ Κάβο Σίδερο. Οὕτω ὁ Belli παρὰ Falkener, 15, θέτει τὸ Cytæum ὄχι μακρὰν τοῦ Castel Mirabello καὶ παριστᾷ τοῦτο ὡς βυθισμένον ἐν τῇ θαλάσῃ (πιθανῶς ἐννοῶν τὰ ἐρείπια τῆς Ὀλοῦντος). Ὁ Bondelmonti, 2, ἀναγράφει τὴν σειρὰν: Panormum, Citeum, Sercopolim, Setiam. Ἐν σ. 11: Postea est littus arenosum, ultra quod et altis praeruptis montibus Panormum olim, nunc Pachiamo oppidum desolatum existit· πβλ. καὶ 99 μετὰ τὴν Σεττίαν (Settia): Peto denique tandem sub altis montibus Yraclium Portum· καὶ σ. 100: post montem avidi versus septentrionem Citeum, hodie Causi (Καβοῦσι) vidimus. Ὁ Domenicus Niger, *Comment.* (παρὰ Corne-

στασις ἐν τῷ κειμένῳ τοῦ ὀνόματος ἀπὸ τῆς κανονικῆς αὐτοῦ θέσεως πρὸ τοῦ ὀνόματος τῆς πόλεως Ῥιθύμνης εἶναι περίπου ἑνὸς στίχου, θὰ ἦτο ἐπομένως δυνατόν νὰ μετέβαλε θέσιν ἀπὸ στίχου εἰς στίχον, ἂν μάλιστα ὑποτεθῆ ὅτι κατὰ λάθος παρελείφθη ὑπὸ τινος τῶν παλαιότερων ἀντιγραφῶν καὶ προσετέθη εἰς τὸ περιθώριον⁴⁶.

Πρὸς τὸν ὄρμον τοῦ Πανόρμου κατέρχεται ὁ μακρὸς καὶ πολύστροφος ποταμὸς, ὅστις σήμερον φέρει τὸ ὄνομα Μυλοπόταμος, κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς δὲ χρόνους Αὐλοπόταμος, ὡς ἀποδεικνύουν αἱ *Notitia e Episcopatum* τῆς δευτέρας βυζαντινῆς περιόδου⁴⁷ καὶ ἡ μέχρι σήμερον ἐπιβίωσις τοῦ ὀνόματος εἰς τὸν τίτλον τῆς Ἐπισκοπῆς, συγχωνευθείσης μετὰ τῆς Ἐπισκοπῆς Ῥεθύμνης. Οὐχὶ εἰς μεγάλην ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ ὄρμου ὁ ποταμὸς ἐκκλίνει δυτικώτερον καὶ ἐκβάλλει ἀριστερὰ τοῦ Λιανοῦ Κάβου, ἐνῶ πρὸς τὸ Πάνορμον κατέρχεται ἀσημαντος παραπόταμος, ὁ Σαπουναῖος. Εἶναι εὐλόγον νὰ ἀναζητηθῆ ἡ μόνον ὑπὸ τοῦ Στεφάνου τοῦ Βυζαντίου ἀναφερομένη πόλις *Αὐλῶν* κατὰ τὴν ῥοὴν τοῦ ποταμοῦ, οὐχὶ ὅμως νὰ ταυτισθῆ πρὸς τὴν Πάνορμον, ἀφοῦ ὁ ποταμὸς δὲν ἐκβάλλει ἐκεῖ⁴⁸. Ἡ θέσις τῆς πόλεως θὰ ἦτο εἰς (ἢ παρὰ) «αὐλῶνα» διὰ τοῦ ὁποίου καὶ ὁ ποταμὸς θὰ διήρχετο, ἐκ τούτου ἢ ἐκ τῆς πόλεως ἔχων τὸ ὄνομα. Μεταξὺ τῆς κοίτης τοῦ ποταμοῦ καὶ τοῦ χ. Μελιδόνι κεῖται ἡ Γριόβιγλα, δεσπόζουσα τοῦ ὑποκειμένου αὐλῶνος. Ἐπ' αὐτῆς ὁ ἀρχαιολόγος *Taramelli* ἀνεγνώρισεν ἀρχαῖον συνοικισμόν⁴⁹, ὅστις πολὺ πιθανὸν νὰ εἶναι ὁ τῆς ἀρχαίας Αὐλῶνος.

Iius, Cr. S. I, 44) ταυτίζει τὸ *Panormum* μὲ τὸ *Mirabellum*, ἀλλὰ τὸ *Cytaeum* μὲ τὴν *Candia*.

Τὰς τοποθετήσεις ταύτας βλέπει τις καὶ εἰς τοὺς χάρτας *Creta insula ex Ptolemaeo* (Cr. Sacra I, 1) καὶ *Creta Jovis Magni*. Εἰς τὸν χ. *Mare di Candia* τὸ *Cytaeum* παρὰ τὴν Σητεῖαν. Εἰς τὸν τοῦ *Mercator* τὸ *Panormo* ὅπου τὸ Καβοῦσι καὶ τὸ *Iratio* (γρ. *Iraclio*) παρὰ τὴν *Sittia*.

⁴⁶) Τοῦ Πτολεμαίου τὸ κείμενον ἔχει καὶ ἄλλας κατὰ τὴν σειρὰν τῆς ἀναγραφῆς τῶν πόλεων ἀνωμαλίας. Πβλ. III, 15, 5: *Μινῶα*, *Πύκιου ποταμοῦ ἐκβολαί*, *Κυδωνία*, *Κίσαμον ἄκρον* (ἢ ὀρθῆ σειρὰ 2ον, 1ον, 4ον, 3ον).

⁴⁷) *Notit. Episc.* III, 443, X, 554, XIII, 404.

⁴⁸) Ὁ *Bursian*, 555 σημ. 1, τὴν ταύτισιν ταύτην ἐθεώρησεν ὡς *ohne sichern Anhalt*. Ὁ *Hœck*, αὐθαιρέτως ἀνεζήτησε νοτίως τοῦ Ῥεθύμνου. Ἡ *Guarducci*, 142, δέχεται κατὰ τὸν ῥοὴν τοῦ ποταμοῦ πόλιν *Αὐλοπόταμον*, ὄνομα τὸ ὁποῖον κατόπιν ἀποδίδει εἰς τὴν πόλιν τοῦ Πανόρμου-Παντοματρίου, ὡς τρίτην ταύτης ὀνομασίαν. Παρὰ P.W.: *Aulon*, ἐγένετο δεκτὴ ὡς πιθανὴ ἢ σχέσις τῆς π. Αὐλῶνος μετὰ τῆς κατόπιν Ἐπισκοπῆς Αὐλοποτάμου. Πβλ. κατωτέρω τὸ ἀνάλογον τοῦ Ἀγρίου.

⁴⁹) *Taramelli*, 37. Εἰς τὸν χάρτην τοῦ Ἀγγλικοῦ Ἐπιτελείου σημειοῦται ἀπλῶς ὡς *Vigla*.

Ἄλλη Ἐπισκοπὴ τῆς ρεθυμνίας περιοχῆς, ἡ Ἐπισκοπὴ τοῦ Ἀγρίου ἢ Ἀρίου⁵⁰ μᾶς διέσωσε τὸ ὄνομα ἀρχαίας πόλεως Ἀγρίου, περὶ τῆς ὁποίας δὲν ὑπάρχουν μὲν μαρτυρίαι ἀρχαίων κειμένων, ὑφίστανται ὅμως λείψανα αὐτῆς κείμενα κατὰ τὴν ἐκβολὴν τοῦ ποταμοῦ, τοῦ κατερχομένου ἐκ τοῦ μικροῦ ὄροπεδίου τοῦ Ἀρκαδίου (ἐξ οὗ καὶ *Arcadi Fiume* εἰς μεσαιωνικοὺς χάρτας), κατὰ τὴν θέσιν Σταυρωμένος⁵¹. Ὁ ποταμὸς οὗτος σημειοῦται εἰς μεσαιωνικὰ κείμενα καὶ χάρτας ὡς *Fl. Ario*⁵² καὶ ὡς ἐκ τούτου εἶναι φυσικὸν νὰ ταυτίσωμεν τὰ κατὰ τὴν ἐκβολὴν ἐρείπια μὲ τὴν πόλιν Ἀγριον (βραδύτερον Ἀριον)⁵³, ἐξ ἧς ἔλαβε τὸ ὄνομα ἡ Ἐπισκοπὴ, ἔχουσα τὴν ἔδραν οὐχὶ μακρὰν τοῦ ποταμοῦ, εἰς τὴν σημ. Βερὰν Ἐπισκοπὴν.

Ἐπολείπεται πρὸς τοποθέτησιν τὸ Παντομάτριον, τὸ ὁποῖον, ὡς εἶδομεν δὲν συνδέεται εἰς τὰς πηγὰς πρὸς τὴν Ἐλεύθερναν, ὡς ἐκ λάθους ὑπελήφθη μοναδικὴ περὶ τούτου πηγὴ ὑπολείπεται ὁ Πτολεμαῖος, τοποθετῶν τοῦτο μεταξύ Δίου ἄκρου καὶ Ριθύμνης. Ἡ παρὰ Πλινίῳ ἐσφαλμένη σειρὰ τῆς ἀναγραφῆς ἠρμηνεύθη ἤδη. Θὰ ἔδει νὰ ἀναζητηθῇ λοιπὸν ἡ πόλις κατὰ τὴν ἀναγραφὴν τοῦ Πτολεμαίου, καὶ δὴ δυτικῶς ἢ ἀνατολικῶς τοῦ Πανόρμου. Ταυτισμὸν τοῦ Παντοματρίου μετὰ τοῦ Πανόρμου, οὐχὶ βεβαίως ἀδύνατον⁵⁴, ἀλλὰ προϋποθέ-

⁵⁰) Πβλ. Gerola, Mon. Ven. II, 61, καὶ H. Gelzer, Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae episcopatum, «Abhandl. d. phil. u. philos. Klasse d. Akademie d. Wissensch. in München» 1901 (XXI) σ. 627. Τρεῖς παρὰ Gerola καὶ μία παρὰ Gelzer παρέχουν τὸν τύπον Ἀγρίου· μία δὲ παρὰ Gerola, προφανῶς μεταγενεστέρα, ὅπου ἤδη ἀπαντοῦν τὰ νέα ὀνόματα τῶν Ἐπισκοπῶν Ἀγίας, Καλαμῶνος καὶ Αὐλοποτάμου, δίδει τὸν τύπον: Ἀρίου.

⁵¹) Χάρται Boschini, Mare di Candia, Homann καὶ Vicher: Arcadi Fiume. Χάρτ. τοῦ Mercator καὶ τῆς Ναυμαχίας Μοροζίνη: Bucha Arcadi. Περὶ τῶν κατὰ τὴν θέσιν Σταυρωμένος ἀρχαίων ἐρείπιων καὶ τῆς ἐκεῖ ἀνευρέσεως ὠραίου ἐπιτυμβίου νεαροῦ κυνηγοῦ (διαφόρου τοῦ τῆς Ἀχλάδας), βλ. Ξανθοῦ δίδης, παράρτ. Ἀρχ. Δελτ. 1920 - 1, σ. 164.

⁵²) Οὕτω οἱ χάρται: Creta Jovis, Mercator, Ναυμ. Μοροζίνη, Pockocke. Κείμενα: Bondelmonti, 8: Deinde (Port Platanicum) Arius fluvius est· βλ. καὶ σ. 94. Pockocke, ἐνθ' ἄνωτέρω 258, ὅπου γίνεται λόγος περὶ θέσεως Ario (Ἀγριον) κατὰ τὴν ἐκβολὴν τοῦ ποταμοῦ Σταυρωμένου μὲ ἀρχαῖα ἐρείπια καὶ περὶ τῆς ἐκεῖ παραδόσεως διὰ τὴν ἐπισκοπὴν Ἀγρίου: vor Alters Agria geheissen· εἰς τὴν θέσιν ταύτην ὅμως ὁ P. παρὰ τὴν ἐπιβίωσιν τοῦ ἀρχαίου τοπωνυμίου τοποθετεῖ τὸ Παντομάτριον.

⁵³) Τὴν ἐκεῖ τοποθέτησιν τοῦ Ἀγρίου ἐδέχθησαν ὁ Β. Ψυλάκης, αὐτ. 135 καὶ ὁ Ξανθοῦ δίδης, αὐτόθι.

⁵⁴) Ἐξ αἰτίας τῆς ἐσφαλμένης συμπληρώσεως καὶ διορθώσεως τοῦ χωρίου τῶν Σταδιασμῶν ὑπὸ Müller καὶ τῆς κατ' ἀκολουθίαν ταύτης στενῆς συνδέσεως τοῦ Παντοματρίου μὲ τὴν Ἐλεύθερναν, οἱ περισσότεροι τῶν νεωτέρων

τοντα καὶ δεύτερον σφάλμα τοῦ Πλινίου, ἔνθα ἀναγράφεται ὡς ἰδία πόλις, διάφορος τοῦ Πανόρμου, θὰ ἐδεχόμεθα μόνον ἐν ἀνάγκῃ. Δυτικῶς τοῦ Πανόρμου ἡ μόνη κατάλληλος θέσις ἀρχαίας πόλεως, βεβαιωμένη καὶ διὰ λειψάνων, εἶναι μόνον ἡ τοῦ Σταυρωμένου, ἔνθα ἐτοποθετήθη ἤδη τὸ Ἄγριον⁵⁵. Ἀνατολικῶς ὑπάρχουν δύο μόνον κατάλληλοι ὄρμοι, ὅπου ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὑπάρξεως ἀρχαίων πόλεων: ὁ ὄρμος Μπαλί, ἔνθα ἐτοποθετήθη ἤδη ἡ Ἀστάλη, καὶ ὁ ὄρμος Φόδελε. Φυσικὸν θὰ ἦτο τὸ Παντομάτριον νὰ ἔκειτο κατὰ τὸν τελευταῖον ὄρμον, ὅστις δίδει εἴσοδον εἰς τὴν μαγευτικὴν κοιλάδα τοῦ Φόδελε καὶ διὰ ταύτης ἀνοδὸν πρὸς τὴν περιοχὴν τῶν βορείων προπόδων τῆς Ἰδης, ἔνθα ἔκειτο ἡ Ἀξός⁵⁶, καὶ πρὸς τὴν κυρίαν δίοδον ἐπικοινωνίας τῆς κεντρικῆς μετὰ τῆς δυτικῆς Κρήτης. Ἐξόχως ὁμως ἀποδεικτικὸν στοιχεῖον τῆς τοποθέτησεως ταύτης εἶναι ἡ ἐπιβίωσις τοῦ ὀνόματος *Παντομάντρης* ὡς ἐπωνυμίας τοῦ διὰ τῆς κοιλάδος ῥέοντος ποταμοῦ (εἰς τὸν χάρτην τοῦ Ἀγγλ. Ἐπιτελείου *Pandhounndrios*)⁵⁷. Ἡ ὁμοιότης τοῦ ὀνόματος, ἄλλως λίαν ἰδιορρυθμοῦ, δὲν δύναται νὰ εἶναι

κατέληξαν νὰ τοποθετήσουν εἰς τὸν ὄρμον Μπαλί τὸ Παντομάτριον, ταυτίζοντες αὐτὸ μὲ τὴν Πάνορμον. Τὴν ταύτισιν εἶχε δεχθῆ καὶ πρὸ τοῦ Müller ὁ Domen. Niger, Comment. XI, καὶ τοῦτον ἀκολουθῶν ὁ Cornelius (Cr. S. I, 43). Οἱ Hoeck, I, 395 καὶ Müller, 43 καὶ 513, δὲν καθώρισαν ἀκριβέστερον τὴν θέσιν τοῦ Π., ἀρκούμενοι εἰς τὴν τοποθέτησιν μετὰ τὴν Ῥιθύμης καὶ Δίου. Τὴν τοποθέτησιν εἰς τὸ Καστέλλι ἐδέχθησαν τελικῶς οἱ Bursian, 555, Mariani, 71, Σβορώνος, 128 καὶ 251, ὁ Ψυλάκης, 141, 144 καὶ ἡ Guarducci, 43 καὶ 142.

⁵⁵) Τὴν τοποθέτησιν ἐκεῖ τοῦ Παντοματρίου ἐδέχθη, ὡς εἵπομεν, ὁ Rococke (βλ. ἀνωτ. σημ. 52) παρὰ τὴν ἐπιβίωσιν τοῦ ὀνόματος Ἄγριον-Ἄγριον. Εἶναι περιέργον ὅτι ὁ Bondelmonti 9 καὶ 94, ἐσφαλμένως ἐτοποθέτησε τὸ Π. εἰς τὰ ἐρείπια τοῦ Πρινέ (Ἐλευθέρνης) — πβλ. τὴν περιγραφὴν τῶν λαξευτῶν στερνῶν—καὶ τοῦτο ἐνῶ ἀλλαχοῦ (16 καὶ 105) τοποθετεῖ κατὰ τὸν αὐτὸν χῶρον τὴν Lerhtina (παρεφθαρμένον ὄνομα τῆς Ἐλευθέρνης). Πβλ. παρὰ Falkener, 292 ἀναλόγους πληροφορίας, ἀρνούμενας ἐκ τοῦ Onorio Belli.

⁵⁶) Εἶδομεν τὴν ὑπὸ τοῦ Bursian, 556, ἐκφρασθεῖσαν γνώμην (ὑποσ. 41), ὅτι κατὰ τὸν ὄρμον Φόδελε ἦτο μᾶλλον τὸ ἐπίνειον τῆς Ἀξοῦ· οὗτος ὁμως ἐτοποθετεῖ ἐκεῖ τὴν Ἀστάλην, δεχόμενος τὸ ἀκρωτήριον Δῖον ὡς τὸ ὄριον τῆς περιοχῆς τῆς Ἀξοῦ. Ἄν ἡ Ἀστάλη, νῦν ἀσφαλῶς τοποθετηθεῖσα εἰς Μπαλί, ἦτο ἐπίνειον τῆς Ἐλευθέρνης — καὶ τοῦτο ἐθεωρήθη ἤδη ὡς λίαν πιθανόν— ἡ ἀναζήτησις τοῦ ἐπινείου τῆς Ἀξοῦ εἰς τὸν ὄρμον τοῦ Φόδελε καὶ ὁ καθορισμὸς ὡς τοιοῦτου τοῦ Παντοματρίου ἐπιβάλλεται ἐκ τῶν πραγμάτων.

⁵⁷) Τὴν πληροφορίαν περὶ τοῦ τοπωνυμίου *Παντομάντρης* μοὶ ἔδωκεν ἡ ἐκ Φόδελε Βιργινία Βέργη, ἀκούσασα τὸ σχεδὸν λησμονηθὲν ὄνομα τοῦτο—οἱ κάτοικοι τοῦ χωρίου λέγουσιν ἀπλῶς: ὁ Ποταμὸς—ἀπὸ τὸν γέροντα ποιμένα Γεωρ. Κανάκη, τύπον ἰδιορρυθμοῦ καὶ ἀρεσκόμενον εἰς διηγήσεις παλαιάς, ἔνθα ὁ «ποταμὸς μας ὁ Παντομάντρης» συχνὰ ἐπανελαμβάνετο.

συμπωματική, καθίσταται δὲ ἀποδεικτική, ἀφοῦ εἰς τὴν ἀναζήτησιν τοῦ Παντοματρίου κατὰ τὸν ὄρμον Φόδελε ἤχθημεν ἐξ ἄλλων προϋποθέσεων.

Ὡς συμπέρασμα τῆς ὡς ἄνω διερευνήσεως τῆς θέσεως τῶν πόλεων κατὰ τὴν ἀπὸ Δρεπάνου εἰς Δῖον Β. ἀκτὴν τῆς Κρήτης παραθέτω τὴν σειρὰν τούτων ὡς ἀπεκατεστάθη αὕτη, σημειῶν ἅμα ἐν παρενθέσει τὸ σημερινὸν ὄνομα τοῦ τόπου ἔνθα ἐτοποθετήθησαν :

Ἀμφιμάτριον (Καλύβες) — Ἀμφίμαλα ἢ Ἀμφιμάλιον (Γεωργιούπολις) — Ὑδραμία ἢ Ὑδραμον (Δράμια) — Ρίθυμνα (Ῥέθυμνον) — Ἀγριον ἢ Ἀριον (Σταυρωμένος, παλαιότερον Ἀριο) — Πάνορμος (Καστέλλι Μυλοποτάμου παλαιότερον, νῦν δέ, κατὰ νεωτέραν μετονομασίαν Πάνορμο) — ἔγγυς ἢ Αὐλὼν (Γριοκεφάλα Μελιδονίου) — Ἀστάλη (Μπαλί, παλαιότερον Ἀτάλη) — Παντομάτριον (ὄρμος Φόδελε, ὅπου ποταμὸς Παντομάντρης ἢ Παντομάντριος) — Δῖον (μεταξὺ Ἀγ. Πελαγίας καὶ Ἀγλάδας).

N. ΠΛΑΤΩΝ